

Osmanlı Medrese Müfredatından Felsefe Dersi Kaldırıldı mı?

Was Philosophy Teaching Banned in The Ottoman Madrasa Curriculum?

Ali BAKKAL

Prof. Dr., Akdeniz Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/ Faculty of Divinity Akdeniz University, Antalya / Turkey, alibakkal52@gmail.com, Orcid ID: 0000-0003-4948-2736

Makale Bilgisi	Article Information
Makale Türü – Article Type	Arařtırma Makalesi / Research Article
Geliř Tarihi – Date Received	29 Ocak / January 2021
Kabul Tarihi – Date Accepted	22 Mart / March 2021
Yayın Tarihi – Date Published	25 Mart / March 2021
Yayın Sezonu	Ocak – Şubat – Mart
Pub Date Season	January – February – March

Atf / Cite as: Bakkal, Ali, Osmanlı Medrese Müfredatından Felsefe Dersi Kaldırıldı mı?/Was Philosophy Teaching Banned in The Ottoman Madrasa Curriculum?tarr: Turkish Academic Research Review, 6 (1), 221-252. doi: 10.30622 tarr.870895

İntihal / Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir. / This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to include no plagiarism. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/tarr>

Copyright © Published by Mehmet ŞAHİN Since 2016- Akdeniz University, Faculty of Theology, Antalya, 07058 Turkey. All rights reserved.

Osmanlı Medrese Müfredatından Felsefe Dersi Kaldırıldı mı?

Ali BAKKAL

Özet

On yedinci yüzyılın çok yönlü Osmanlı bilgini Taşköprüzâde Kâtip Çelebi *Keşfü'z-zunûn* ve *Mîzânü'l-hak* isimli eserlerinde Fatih Sultan Mehmed'in yaptırdığı Semâniye medreselerinde aslında birer kelâm kitabı olan *Haşîye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* adlı eserlerin okutulmasını istediğini, Kanuni Sultan Süleyman zamanına kadar medreselerde müderrislik yapacak olan kişilerin akli ve nakli ilimlerdeki bilgisi derecesine göre seçildiğini, Kanuni'den sonra ilimlerde duraklama dönemine girildiğini, sonradan gelenlerin "bu dersler felsefiyattır" diyerek *Haşîye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerinin kaldırıldığını, bunların yerine fıkhîtan *Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin okutulmaya devam ettiğini, bu sırada Şeyhülislâm'lardan birinin *hikmetin* okutulmasını yasakladığını, bundan sonra pek azı dışında felsefî ilimlerin söndüğünü iddia etmiştir. Bu çalışmada Çelebi'nin bu iddialarının çoğunun doğru olmadığı, söz konusu kelimelerin medreselerin kapatılmasına kadar okutulmaya devam ettiği, felsefenin medrese müfredatından çıkarıldığına dair bir fetvanın bulunmadığı, herhangi bir Şeyhülislam'ın da bu hususta bir fetvasına rastlanmadığı, bununla birlikte on altıncı yüzyıldan itibaren sadece felsefede değil, bütün bilim dallarında bir duraklamanın, hatta bir gerilemenin meydana geldiği ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türk eğitim tarihi, Medrese, Osmanlıda felsefe, Osmanlıda bilimin gerilemesi, Felsefe dersinin kaldırılması.

Was Philosophy Teaching Banned in The Ottoman Madrasa Curriculum?

Abstract

Seventeenth century versatile Ottoman scholar *Taşköprüzâde Kâtip Çelebi* says in his books titled *Keşfü'z-zunûn* and *Mîzânü'l-hak*, that *Fâtiḥ Sultan Mehmed* had ordered that the kalam books named *Haşîye-i Tecrîd* and *Şerh-i Mevâkıf* should be taught at *Semâniye* madrasahs which were established by him. He also says that these courses were selected among the students who were intending to be faculty member at madrasah according to their capacity on rational and transmitted sciences until the

times of Kānuni Suleiman the magnificent. After Kānuni when Ottoman Empire entered the period of pause, the authorities removed those courses from the curriculum because of attitudes developed against philosophy and those courses were considered philosophical instead the courses called *Hidāya* and *Ekmel* from fiqh established in the curriculum. He also says that one of the Sheikh-ul-Islam prohibited the teaching of Hikmet, and that philosophical sciences, except for a few, were extinguished after later. In this study, many of Kātib Çelebi's claims were shown not true, and those courses which were claimed to be abandoned actually were in the programs and there is no such order from any Sheikh-ul-Islam, however, not only philosophy all branches of material sciences were weakened afterward of the 16th century and even a recession were said to be occurred.

Keywords: History of Turkish education, Madrasah, philosophy in the Ottoman, decline of science in the Ottoman Empire, abolition of the philosophy course.

Structured Abstract

According to Taşköprizāde Kātib Çelebi, who is one of the versatile Ottoman scholar in the seventeenth century, appointments of instructors to madrasah was done in proportion to their ability on the rational and transmitted sciences until the period of Kānuni Suleiman the magnificent. *Fātih Sultan Mehmed* had ordered that the kalām books named *Haşiye-i Tecrîd* and *Şerh-i Mevâkıf* should be taught at *Semāniye* madrasahs which were established by him. However, those courses were abandoned from the curriculum because they were considered philosophical due to new attitude against philosophy. Instead, the courses called *Hidaya* and *Ekmel* from fiqh established in the curriculum. He also says one of the Sheikh-ul-Islam prohibited the teachings of Hikmet (Islamic term for philosophy). As a result philosophical science teaching diminished and those courses have not been taught properly. At last, first pausing in the science and then recession of intellectual thinking were started in the lands of Ottoman Empire.

Most of the academicians, who studied education in Ottoman Madrasah, were considered those words of Kātib Çelebi as the truth and thus, claimed that philosophy were abandoned from Ottoman madrasah curriculum after 16th century and consequently recession in madrasah occurred. On the contrary, some researchers says that the claims of Kātib Çelebi do not reflect the reality, therefore, he should not be fully trusted in this subject.

In this study, we discuss the truthiness of Kātib Çelebi's claims in one side, while the other side, we discuss what he meant while we are too considering the pause

period and recession observed in various sciences in the Ottoman Empire after 16th century.

The study revealed that the most claims of Kātip Çelebi are not correct. Accordingly, any record indicating teachings of *Hâşiye-i Tecrîd* and *Şerh-i Mevâkîf* as *Fâtih Sultan Mehmed* ordered could not be found on foundation certificates. Only, including the name *Hâşiye-i Tecrîd* on a student's teaching manual, which includes more names of some logic and kalam books, were found.

We could certify that even though importance of such kalām books was lost gradually, such courses were kept in the curriculum until the madrasah were closed totally. A group is called *Hâşiye-i Tecrîd* among the chain of madrasah although they were rather a lower in the rank. We did not find any fatwa about cancelling philosophy from the curriculum, which was set by any Sheikh-ul-Islam. Meantime, we also certify that not only philosophy, but all branches of positive sciences ran into a pause period first, and then their recession was observed.

Certainly we can say that Ottoman scholars up to times of Kanuni were more qualified in general. But, saying that non-existence of qualified scholars after Kānuni period would oppose the historical facts. This is because; even though their number is small or very small qualified scholars existed in all periods.

Madrasah programs, which could be found even today, a book called *Kevâkib-i Seb'a* which includes a prepared madrasah education and curriculum upon request French embasador in 1741, lists of students, written copies, autobiografies of teachers, diplomas, foreign testimonies, and works called *Hâşiye-i Tecrîd* and *Şerh-i Mevâkîf* were foun all the times untill the larest times of Ottomans, not only the times of Kātip Çelebi, who himself confirms these courses. These are enough evidence to indicate Hikmet and philosopy courses were not abandaned in the Ottoman madrasah.

In addition to logic and kalām, in all branches of science, various books were written after 16th century and during the pause and recession periods. Some of those even survived up today. It is observed that 52 books in 15th century, 300 in 16th century, 190 in 17th century in the field of astronomy; 28 books in 15th century, 81 in 16th century, 70 in 17th century in the field of math; two books in 14th century, 19 in 15th century, 61 in 16th century, 108 in 17th century in the field of nature and natural sciences; 14 books in 14th century, 97 in 15th century, 169 in 16th century, 140 in 17th century in the field of medicine and medical sciences; one book in 14th century, 4 in 15th century, 42 in 16th century, 24 in 17th century in the field of geography were written. As the studies and publications in these sciences continued, studies and publications in the field of philosophy is also continued. Since there is no

detailed literature search yet, what and how many books were published in the field of philosophy are currently unknown.

On the other hand, we did not run into evidence about prohibition of philosophy in the madrasah. His sayings about Sheikh-ul-Islām who banned philosophy could be Kādızāde Ahmed Şemseddin Efendi. Kādızāde requested for demolishing the Istanbul Observatory which was established by Takıyyüddin er-Râsîd perhaps because there were negative astrological interpretations emerged after apperance of a comet observed in those days. However, this request of his was not a fatwa also it was not about banning of philosophy neither.

If the words “hikmet” and “philosophy” mentioned by Kātip Çelebi were evaluated as a whole, it is understood that what he meant was the contents of the books *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf*. The reason for this is that these books contain in large proportion of philosophical knowledge. For example, one third of *Şerh-i Mevâkıf* could be considered pure philosophy. Pure philosophy never took place among the main coerces of madrasah. Nevertheless, some teachers taught these courses and some curious students took those courses. Since there was not a single course contains only philosophical knowledge, banning of philosophy cannot be claimed.

Perhaps Kātip Çelebi tried to explain reasons causing the recession observed in his times in the fields of rational sciences. Nevertheless, possible explanations given by Kātip Çelebi are apparently not true. It would be better if one needs to search those reasons among the general causes why Ottoman ran into a pause and recession periods. This is the subject of historians anyhow.

Osmanlı Medrese Müfredatından Felsefe Dersi Kaldırıldı mı?

Çoğu araştırmacılar medreselerin en önemli gerileme sebepleri arasında 16. yüzyıldan sonra medrese ders müfredatından felsefe derslerinin kaldırılmış olmasını gösterirler. Bu görüş büyük ölçüde Kâtip Çelebi'nin (ö. 1067/1657) *Keşfü'z-zunûn* ve *Mizânü'l-hak fî ihtiyâri'l-ahak* adlı eserlerinde yaptığı açıklamalara dayanmaktadır. Kâtip Çelebi'nin ifadeleri şöyledir:

“Ben derim ki, felsefe ve hikmet, Anadolu’da fetihten sonra, Osmanlı Devleti (tarihinin) ortalarına kadar revaç buldu. Bu dönemde bir kimsenin şeref ve itibarı, aklî ve naklî ilimleri¹ tahsili ve ihatası ölçüsüne göre olurdu. O dönemde, allâme Şemseddin el-Fenârî (ö. 834/1431), erdemli Kadızâde-i Rûmî (ö. 844/1440’tan sonra), allâme Hocazâde (ö. 893/1488), allâme Ali Kuşçu (ö. 879/1474), erdemli İbnü'l-Müeyyed (ö. 950/1543) ve Mîrim Çelebi (ö. allâme İbn Kemâl (ö. 940/1534), erdemli İbnü'l-Hinâî (Kınalızâde Ali) (ö. 979/1572) gibi hikmet ve şeriatı şahsında cemetmiş büyük adamlar vardı. Çözülme ve gerileme dönemi başlayınca, bazı müftülerin² felsefenin okutulmasını yasaklamaları ve öğrencileri *Hidâye*³ ve *Ekmel*⁴ okumaya teşvik etmeleri sebebiyle ilimlerin rûzgârı durgunlaştı ve azaldı. Az miktarı hariç bütün ilimler silindi. Mezkûr kişi Anadolu’da ilimlerin çöküşüne sebep oldu. (...) İbn Haldûn’un (ö. 808/1406) anlattığı gibi bu durum devletin de çöküşünün belirtilerindedir.”⁵

“Ulu Osmanlı devletinin ilk çağlarından Sultan Süleyman Han zamanına gelinceye dek *hikmet* ile *şeriat* ilimlerini uzlaştıran gerçek araştırmacıları ün

¹ Aklî ve naklî ilimler ayrımı konusunda geniş bilgi için bk. Tuncay Akgün, “Taşköprülüzâde Ahmed Efendi’ye göre Osmanlı’da Aklî ve Naklî İlimler Ayrımı Bağlamında Felsefe”, *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*, ed. M. Fatih Gökçek (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 389-399; Murteza Bedir, “Düşünce Geleneğinde Naklî İlim Kavramı ve İbn Haldûn”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2006), 5-31.

² Burada “müftü” ile kastedilen şeyhülislamdır. “Bazı” kelimesi ile Arapçada çoğu kez bir kişi kastedilir.

³ Hanefî mezhebinin güvenilen metinlerinden biri olan *el-Hidâye*’nin müellifi Ebü'l-Hasen Burhânüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl el-Fergânî el-Mergînânî’dir (ö. 593/1197). Mergînânî’nin bu eseri, Hanefî mezhebinde mutûn-ı erbaadan (dört temel metin) biri olan Kudûrî’nin *el-Muhtaşar*’ı ile mezhebin kurucu İmamı Ebû Hanîfe’nin öğrencisi Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî’nin *el-Câmi’u’s-şagîr*’inde mevcut olan fikhî meseleleri bir araya getirmek suretiyle kendisinin yazdığı *Bidâyetü'l-mübtedî* adlı eserinin şerhidir. (Bk. Cengiz Kallek “el-Hidâye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/471-473).

⁴ Kâtip Çelebi, “Ekmel” sözüyle tanınmış Hanefî fakihî Ekmelüddîn Muhammed b. Mahmûd b. Ahmed el-Bâbertî er-Rûmî el-Mısırî’nin (ö. 786/1384), Mergînânî’nin *el-Hidâye*’si üzerine yazdığı *el-İnâye* şerhini kastetmektedir. *el-İnâye*, *el-Hidâye*’nin en önemli şerhlerinden biridir.

⁵ Kâtip Çelebi, *Keşfü'z-zunûn'an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*, 5 Cilt, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ty. (Maarif Matbaası, İstanbul 1941 baskısından ofset), 1/680.

salmışlardı. Ebülfeth (Fâtiḥ) Sultan Mehmed Han Medâris-i Semâniye’yi⁶ yaptırıp kanuna göre iş görülüp okutulsun diye vakfiyesinde yazmış ve *Haşiye-i Tecrîd*⁷ ve *Şerh-i Mevâkıf*⁸ derslerinin okutulmasını bildirmişti. Sonra gelenler bu dersler *felsefiyât* diye kaldırılıp yerine *Hidâye* ve *Ekmel* derslerini okutmayı akla uygun gördüler. Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyât kaldı, ne *Hidâye* kaldı, ne de *Ekmel*. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu.”⁹

Biz bu çalışmamızda medrese programlarında akli ilimlerin ve felsefenin yeri konusunu ayrıntılı olarak inceleyecek değiliz. Bizim inceleyeceğimiz husus Kâtip Çelebi’nin yukarıda naklettiğimiz ifadelerinin tarihi gerçekliklerle ne kadar örtüştüğünü ve gerçekte onun ne demek istediğini tespit etmektir. Tabii olarak bu konuyu incelerken medrese programlarındaki akli ilimlerden ve felsefe eğitiminden söz edilecektir.

Birçok araştırmacı Kâtip Çelebi’nin sözlerini tarihî gerçekliğin dille ifadesi olarak kabul ettiği için görüşleri de bu yönde olmuştur. İsmail Hakkı Uzunçarşılı (1888-1977) ise, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* adlı eserinde Kâtip Çelebi’nin verdiği bilgilerden etkilenecek şunları yazmaktadır: “Medreselerin bozulmasında tefekkürü, faaliyete getirecek olan matematik, kelim ve felsefe (hikemiyat) gibi akli ilimlerin terk edilerek bunların yerine tamamen nakli ilimlerin kaim olması birinci derecede âmil olmuştur... Bazı şeyhülislamın telkinleri ile hikmet dersi medreselerden kaldırılarak bunun yerine zaten mevcut olan fıkıh, usûl-i fıkıh ilimlerine geniş yer verilmiştir.”¹⁰ Yaşar Sarıkaya benzer görüşlerin Mehmet Zeki

⁶ Fatih Sultan Mehmet tarafından yaptırılan sekiz yüksek dereceli medrese *Sahn-ı Semân* (Sekiz Avlu) adıyla anılmaktadır. Her medrese bir avlu etrafında dizilmiş on dokuz oda ve bir dershane meydana geliyordu. Bu özelliğe sahip sekiz birimden meydana geldiği için bu medreselere *Sahn-ı Semân* ismi verilmiştir.

⁷ İranlı İslam âlimi, filozof ve astronomi bilgini Nasîrüddîn-i Tûsî’nin (ö. 672/1274) kelama dair *Tecrîdü’l-i’tikâd* adlı bir eseri mevcuttur. Bu eser daha çok *Tecrîdü’l-kelem* adıyla meşhur olmuştur. Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî (ö. 749/1349), bu eser üzerine *Teşyidü’l-kavâ’id fi şerhi Tecrîdü’l-akâ’id* adıyla bir şerh yazmıştır. Seyyid Şerîf Cürçânî (ö. 816/1413) de Şemseddin el-İsfahânî’nin yazdığı bu şerh üzerine bir hâşiye yazmış olup bu hâşiye *Hâyetü’t-Tecrîd* adıyla meşhur olmuştur. (Bk. Bekir Topaloğlu, “Tecrîdü’l-i’tikâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/250-251).

⁸ Kelâm, usûl ve dil bilgini Adudüddin el-Îcî (ö. 756/1355) kelâma dair *el-Mevâkıf* adlı bir eser yazmıştır. Bu eserin birçok şerhi bulunmakla birlikte *Şerhu’l-Mevâkıf* denildiği zaman Seyyid Şerîf el-Cürçânî’nin (ö. 816/1413) Osmanlı medreselerinde de ders kitabı olarak okutulan eseri akla gelir. (Bk. Mustafa Sinanoğlu, “el-Mevâkıf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/422-424).

⁹ Kâtip Çelebi, *Mizânü’l-hak fi ihtiyâri’l-ahak*, haz. Orhan Şaik Gökyay (İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993), 9.

¹⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmîye Teşkilâtı* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014), 75-76.

Pakalın (1886-1972), Şehabettin Tekindağ (1918-1983), İsmet Parmaksızoğlu (1924-1984), Hüseyin Atay, Yahya Akyüz ve Hasan Akgündüz tarafından da dile getirildiğini ifade etmektedir.¹¹

Tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk olarak Türk eğitimcisi ve tarihçisi Muallim Cevdet (1883-1935), Kâtip Çelebi'nin Kanuni'den sonra felsefe derslerinin programlardan kaldırıldığına dair görüşünün doğru olmadığını söylemiştir.¹² Abdülhak Adnan Adıvar (1882-1955) da kesin bilgilere dayanmamakla birlikte, fıkıh ve kelâm derslerinin yanı sıra, akli ilimlerden mantık ve matematiğin tamamıyla ihmal edilmediği kanaatindeydi.¹³ Yaşar Sarıkaya ise konu hakkında sunduğu bir sempozyum bildirisinde “Akli ilimlerin ihmal ve terkiyle ilgili Kâtip Çelebi'nin tenkitleri doğruyu yansıtmamaktadır”¹⁴ şeklinde bir sonucuna ulaşmıştır. Bu çalışmada Kâtip Çelebi'nin konuyla ilgili görüşleri delilleriyle birlikte ele alınarak tekrar değerlendirilecektir.

1. Kâtip Çelebi “Felsefe” ve “Hikmet” Kavramlarıyla Neyi Kastediyordu?

Kâtip Çelebi, Osmanlı döneminin ortalarına kadar felsefe ve hikmet derslerinin okutulduğunu, daha sonra bir müftünün “bunlar felsefedir” deyip aslında birer kelâm kitabı olan *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* kitaplarının medreselerde okutulmasını yasaklayıp bunların yerine birer fıkıh kitabı olan *Ekmel* ve *Hidâye*'nin okutulmasını teşvik ederken burada kullandığı *felsefe* ve *hikmet* kelimelerine yüklediği anlamın iyi bilinmesi gerekir. Çünkü o dönemde felsefe kavramına yüklenen anlam ile bugün yüklenen anlam arasında büyük farklılıklar vardır. Sözün doğru anlaşılması söyleyenin maksadını doğru anlamaya bağlıdır.

Grekçede *fila* sevgi anlamına, *sofia* da hikmet anlamına gelmektedir. Bu iki kelimenin birleşmesinden meydana gelen *filasofea* da tabiatıyla hikmet sevgisi anlamında olmaktadır. *Filasofia* tabiri Arapçaya *felsefe* şeklinde geçmiştir.¹⁵ Buna göre *felsefe* ve *hikmet* kelimeleriyle kastedilen anlam örtüşmektedir. Tehânevî (ö. 1158/1745) de *hikmet* kelimesinin *ilmü'l-hikme* şeklinde bir ilim türü olarak

¹¹ Yaşar Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim - Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*, İstanbul 12-15 Nisan 1999, İstanbul: IRCICA Yayınları, 2001, 147.

¹² Osman Kafadar, *Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi* (İstanbul: İz Yayıncılık, 2000), 82-83.

¹³ A. Adnan Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982), 16.

¹⁴ Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 157.

¹⁵ Mahmut Kaya, “Felsefe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/319.

kullanılması halinde bu tabirin “felsefe” anlamında kullanıldığını belirtmektedir.¹⁶ “Tercüme faaliyetlerinin başlamasıyla birlikte hikmet teriminin daha çok ‘felsefe, felsefi ilim, akli ilimler’ karşılığında kullanımı yaygınlık kazanmış”¹⁷ olup, “zaman içinde hikmet kelimesi bizzat felsefeyi, hakîm de filozof ve tabibi ifade eder hale gelmiştir.”¹⁸

Bütün ilkçağ boyunca felsefe deyince bugün bilimden kastettiğimiz şeyden farklı bir şey anlaşılmamıştır.¹⁹ Diğer bir ifade ile felsefe insanlar tarafından üretilen bütün bilim dallarının genel adıydı. “XIX. yüzyıldan önce İslam dünyasında felsefe denilince genellikle mantık, metafizik, fizik, ahlak, siyaset, astronomi, matematik, tıp ve kimya gibi bugün önemli bir kısmı felsefe dışında kalan birçok disiplini ihtiva eden bir bilimler bütünü akla getirdi.”²⁰ Hatta tarih, coğrafya, edebiyat ve musiki gibi ilimler dahi doğrudan olmasa bile dolaylı olarak felsefenin içinde yer alıyordu.

İlk dönemlerde ilim denilince daha çok tefsir, hadis, fıkıh, kelâm, tasavvuf gibi Kur’an’ın anlam dünyasıyla ilgili bilgi sistemleri kastedilmiş ise de, fetihler yoluyla İslâm kültür coğrafyasının genişlemesi neticesinde Grek, Helenistik, İran ve Hint kültür havzalarında ortaya çıkan ilmî birikimin 8. yüzyıldan başlayan tercüme hareketleriyle İslâm dünyasına aktarılmasıyla İslâm dünyasında tedavül etmeye başlayan bu bilgiler de ilim kavramı içine alındı. Kur’an’ın anlam dünyasıyla ilişkili ilmî disiplinlere “şer’î ilimler, dinî ilimler, naklî ilimler” denildi, bunların dışında kalan bilimler için ise “Akli ilimler, Yabancı ilimler, Yunânî ilimler, İlmü’l-Evâil, Felsefî ilimler, Acemî ilimler”²¹ gibi tabirler kullanılmaya başlandı.

Kur’an’ın anlam dünyasıyla ilişkili olması cihetiyle kelâm ilmi naklî ilimler sınıfından olmakla birlikte, “felsefe, bir problem etrafında geliştirilen tutarlı, eleştirici ve temellendirici sistematik düşünce şeklinde anlaşılacak olursa” kelâm ilminin de felsefe kapsamında mütalaa edilmesi gerekmektedir.²² Nitekim Saçaklızâde (ö.1145/1732) gibi bazı âlimler ilâhiyat (metafizik) ile kelâm ilmi

¹⁶ Tehânevî, Muhammed A’lâ b. Ali. *Keşşâfû istilâhâtî’l-fünûn ve’l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt (Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1416/1995), 1/170.

¹⁷ İlhan Kutluer, “Hikmet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/506.

¹⁸ İlhan Kutluer, “İlim”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/112.

¹⁹ Ahmet Arslan, *Felsefeye Giriş* (Ankara: Vadi Yayınları 1999), 59.

²⁰ Harun Anay, “Felsefe –Literatür”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/320.

²¹ İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2006), 91.

²² Mahmut Kaya, “Felsefe”, 12/312.

arasındaki konu birliği sebebiyle kelâm ilmini “aklî ilimler” sınıfına dahil etmişlerdir.²³

Kâtip Çelebi'nin ifadeleri dikkatlice incelendiğinde *felsefe* ve *hikmet* kelimelerini aynı anlamda kullandığı, *aklî ve naklî ilimler* ile *hikmet ve şeriat ilimleri* tabirleriyle aynı şeyi kastettiği, medreselerde okutulmasının yasaklandığını ifade ettiği *Haşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* adlı eserlerin birer kelâm kitabı olmaları hasebiyle kelâm ilmini aklî ilimlerden saydığı anlaşılmaktadır. Esas itibarıyla onun şikayet ettiği şey kelâm ilmi de dahil olmak üzere bütün aklî ilimlerin medreselerde artık eskisi gibi okutulmadığı, bu ilimlerin revaçta olmadığı, geçmişte olduğu gibi hem aklî hem naklî ilimleri şahsında toplamış olan insanların yetişmez olduğudur. Başka bir ifadeyle Kâtip Çelebi, özelde Kindî'den İbn Rüşd'e kadar İslâm coğrafyasında yetişen filozofların ortaya koydukları sistematik düşünceler bir tarafa felsefî düşünceleri ihtiva eden kelâm ilmine, genelde ise aklî ilimler kapsamına dahil olan bütün bilim alanlarına ilgin azaldığını, hatta bir şeyhülislamın bunları tedris etmeyi yasakladığından şikayet etmektedir. Bu şikâyetinde Kâtip Çelebi'nin kendisinde bir “meşrep” teşkil edecek derecede²⁴ bir işrakî olduğunu da dikkate almak gerekir.

Muallim Cevdet, Kâtip Çelebi'nin felsefe derslerinin medrese ders müfredatından kaldırıldığı görüşüne katılmaz. Ona göre Kanuni ile Kâtip Çelebi'nin yaşadığı yüz yıllık dönem arasında *Şerh-i Mevâkıf* ve *Şerh-i Makâsîd* isimli kelâm eserlerinin medreselerde okutulduğu kesindir. İslam âlimlerinin materyalist felsefenin ulûhiyeti inkâr eden görüşlerine düşman olmaları son derece haklı bir tutumdur. Bununla birlikte Muallim Cevdet, spiritüalist felsefe “en dar kafalı müderrisler” tarafından bile öğretiliyordu. Medreselerde Yunan felsefesinin İslâm inançlarına aykırı görüşlerinin de öğretilmesinden çekinilmez, kelâm ilminin felsefî fikirlerle mücadele ilmi olduğunu ifade ederlerdi.²⁵

Gerek özel anlamda felsefe, gerekse genel anlamda aklî ilimler Osmanlı medreselerinden kaldırılmamıştır. Her dönemde *Hidâyetü'l-hikme ve Hikmetü'l-ayn* gibi felsefe ve mantık ağırlıklı kitaplar olsun, *Haşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi felsefî kelâm kitapları olsun Osmanlı medreselerinde okutulmuştur. Bununla birlikte 16. yüzyıldan itibaren aklî ilimlerde bir duraklama ve gerileme dönemi yaşandığı da doğrudur. Kâtip Çelebi'nin vurgulamak istediği şey de biraz budur.

2. Kâtip Çelebi'nin İddiaları ve Tarihi Gerçeklikler

²³ İbrahim Çetintaş, *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*, 116.

²⁴ İlhan Kutluer, “Hikmetü'l-işrak”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 17/524.

²⁵ Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, 83.

Konunun doğru anlaşılması ve problemin çözülmesi için öncelikle Kâtip Çelebi'nin ileri sürdüğü iddiaların tarihi gerçekliklerle ne kadar uyduğuna bakmamız gerekir.

2.1. Fatih'in Vakfiyesinde *Hâşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*'in Okutulmasına Dair Bilgi

Kemal Edip Kürkcüoğlu, *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri* adıyla bir eser hazırlamış olup bu eser 1938 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından basılmıştır. Bugün elimizde Fâtih külliyesine ait on vakfiye bulunmaktadır. Bu vakfiyelerin hiç birisinde Kâtip Çelebi'nin *Mizânü'l-Hak* adlı eserinde zikrettiği “Ebülfeth Sultan Muhammed Han, Medâris-i Semâniye'yi yaptırıp kanuna göre iş görölüp okutulsun diye ve *Hâşiyeye-i Tegrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerinin okutulmasını bildirmişti” ifadesi yer almamaktadır. Vakfiyelerde daha çok külliye hakkında genel bilgiler verilmekte, ders çeşitlerinden ve kitap isimlerinden söz edilmemektedir. Hocalarla ilgili olarak bu medreselerde görev yapacak olan müderrislerin aklî ve naklî ilimlerde şöhret bulmuş kimselerin görev yapması istenmektedir.²⁶

Fatih döneminde hazırlandığı kabul edilen “*Kânûnnâme-i Talebe-i Ulûm*” veya “*Kânûn-ı Örfiye-i Osmâniye*” adlı talimatnamede ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“Şüyüh-ı müderrisîn kütüb-i mu‘teberâtından *Şerh-i Adud*²⁷ ve *Hidâye* ve *Keşşâf*²⁸ ve sâir ihtiyâr ettikleri kitâbları ayıdalar. Ve şüyüh-ı mezkûreden derecede aşağı olan kimesneler *Telvîh*²⁹ dek ayıdalar. Andan bir derece aşağı olanlar *Miftâh*³⁰ dek ayıdalar ve ol dereceden bâkî sığâr-ı müderrisîn *Şerh-i Tavâli*³¹ ve *Şerh-i Metâli*³² ve *Mutavvel*³³ ve *Hâşiyeye-i Tegrîd*

²⁶ Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 149.

²⁷ Adududdîn Abdurrahman b. Ahmed el-Îcî'nin (ö. 756/1355) istidlal metodlarını ele alan 10 satırdan ibaret *el-Âdâbü'l-'Adudiyye* adlı bir eseri vardır. Bu eser *Âdâbü'l-bahş* ve *er-Risâletü'l-'Adudiyye* adlarıyla da anılmaktadır. Şemsüddin Muhammed el-Hanefî el-Tebrîzî'nin (ö. 902/1496) bu eser üzerine yazdığı şerh, *Şerhu'l-Adud* ismiyle meşhur olmuş ve Osmanlı medreselerinde çokça okutulmuştur.

²⁸ Mu‘tezile âlimlerinden Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) ünlü tefsirinin adıdır.

²⁹ Hanefî fakihlerinden Sadrüşşerîa (ö. 747/1346) önce fıkıh usulüne dair *Tenkîhu'l-uşûl* adıyla bir eser kaleme almış, daha sonra yine kendisi bu eseri *et-Tavzîh fî halli gâvâmi'zi't-Tenkîh* adıyla şerhetmiştir. Tefâtânî (ö. 792/1390) de Sadrüşşerîa'nın bu şerhi üzerine *et-Telvîh ilâ keşfi hakâ'iki't-Tenkîh* adıyla bir haşiyeye yazmıştır. Telvîh diye meşhur olan eser bu haşiyedir.

³⁰ *Miftâh* ile, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229) Arap grameri ve belâgatı üzerine yazdığı *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eseri kasteditmektedir.

³¹ Çok yönlü Şâfiî bilgini Kâdî Beyzâvî (ö. 685/1286) kelâm ilmine dair *Tavâli 'u'l-envâr min mefâli'i'l-enzâr* adıyla bir kitap yazmıştır. Bu kitabın en meşhur şerhi yine bir Eş'arî kelâmcısı olan Şemseddin Mahmûd b. Abdurrahman el-İsfahânî'nin (ö. (ö. 749/1349) *Metâli 'u'l-enzâr 'alâ Tavâli 'i'l-envâr* adlı eseridir.

ayıdalar. Ve mütûn-ı fikhî ve şürûhu dahi her müderris tâkâtı yetdikce ayıdalar... Tetimmelerde *Şerh-i Şemsiyye*³⁴ ve mâ-fevkın ayıtdıralar, tâ ki *İsfahânî*'ye varınca; mülâzim olup kapuma mülâzemeteye geldikleri vakt ol temessük için müderrisinden alınan mektûbları bile getüreler."³⁵

Vakfiyelerde bulunmasa da, Kanunnamelerde medreselerde okutulması gereken bazı kitapların adlarına yer verilmiştir. Bunlar arasında *Şerh-i Mevâkıf*'in adı bulunmamakla birlikte *Hâşiye-i Tecrîd*'in adına yer verilmiştir. Yine Fatih Sultan Mehmed'in tedaris kanunnamesinin baş tarafında yer alan ilk cümlede, bir öğrencinin sarf ve nahiv ilimlerini öğrendikten sonra sırayla matematik, geometri ve belâgat (meânî, bedî ve beyan) alanlarında gerekli bilgileri aldıktan sonra "danişmend" olması istenmiştir.³⁶

Bu durumda Kâtip Çelebi'nin Fatih Sultan Muhammed'in Medâris-i Semâniye'de *Hâşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* derslerinin okutulmasını istediğine dair verdiği bilgi büyük ölçüde doğrudur. Kâtip Çelebi'nin yanıltığı husus, bu bilginin vakfiyelerde bulunmasıyla ilgilidir. Oysa bu bilgi vakfiyelerde değil, kanunnamelerde bulunmaktadır.

2.2. Osmanlı Medreselerinde Son Dönemlere Kadar Kelâm Mantık ve Felsefe Kitaplarının Okutulması

Osmanlı medreselerinde Cumhuriyet döneminde medreselerin lağvedilmesine kadar medreselerde *Hâşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi eserler dahil olmak üzere kelâm, mantık ve felsefe üzerine çeşitli kitaplar okutulmaya devam edilmiştir.³⁷

³² Seyyid Şerif Cürçânî (ö. 816/1413), Şemseddin el-İsfahânî'nin, *Me'tâlî 'u' l-enzâr* adlı eseri üzerine bir haşiye yazmış olup bu haşiye daha çok *Şerh-i Me'tâlî* adıyla meşhur olmuştur.

³³ Sekkâki'nin *Miftâhu'l-'ulûm*'unun belâgatla ilgili bölümü için Hatîb el-Kazvîni'nin (ö. 739/1338) kaleme aldığı *Telhişü'l-Miftâh* adlı eseri üzerine Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) yaptığı şehrin adı *el-Mutavvel*'dir.

³⁴ *eş-Şemsiyye fi'l-mantık* Necmuddîn Ali b. Omer el-Kâtibî el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) mantık alanında telif ettiği bir eserdir. Şemsiyye üzerine birçok şerh yapılmıştır. Bunların en meşhuru Kutbuddîn Muhammed b. Muhammed el-Râzî el-Tahtânî'nin (ö. 766/1364) yazdığı *Tahrîrî'l-kavâ'idî'l-mantıkıyye fi şerhi's-Şemsiyye* adlı eseridir. Bu eser Osmanlı medreselerinde

en çok okutulan mantık kitaplarından biridir.

³⁵ Mefail Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 29.

³⁶ Cevat İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 1* (Chicago: 1995), 131.

³⁷ Osmanlı Medreselerinde okutulan kitaplar hakkında geniş bilgi için bk. Şükran Fazlıoğlu, "Nebi Efendi-zade'nin *Kaside fi el-kutub el-meşhure fi el-'ulum*'una Göre Bir Medrese Talebesinin Ders ve *Kitab Haritası*", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları 1* (2003), 191-221; a.mlf., "Manzûme fi tertîb el-kutub fi el-'ulûm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1, (Ocak 2003), 97-110; a.mlf., "Ta'lim ve İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Ders Müfredatı". *Divân İlmi Araştırmalar* 18/1 (2005), 115-173; Hızlı, "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler", 25-46.

Bazı medreseler, buralarda okutulan en önemli kitapla adlandırılmıştı. Kelâm ilmine dair *Hâşiyetü't-Tecrîd* kitabının okutulduğu medreselere Tecrid Medresesi denirdi. Bu medreselerde müderrise günlük olarak 20-25 akçe dolayında ücret verilirdi. Dolayısıyla bu medreselere müderrisin aldığı ücret sebebiyle Yirmili de dendiği olurdu. Tecrid medreselerinin üzerinde Otuzlu,³⁸ Otuzbeşli (Miftah medreseleri), Kırklı, Hâriç, Dâhil, Sahn-ı Semân, Ayasofya (Altmışlı), Süleymaniye, Dârülhadîs medreseleri bulunurdu.³⁹ Yani *Hâşiyetü't-Tecrîd*'in okunduğu medrese öyle çok yüksek dereceli bir medrese de değildi. Burada *Hâşiyetü't-Tecrîd* okunduğuna göre yüksek dereceli medreselerde bu eserden daha üstün sayılan kitaplar okutuluyordu. Meselâ *Şerhu'l-Mevâkıf* bizzat kendisinin *Cihannümâ* adlı eserinde belirttiği üzere Kırklı medreselerde ders kitabı olarak okutuluyordu.⁴⁰

1741 yılında Fransız hükümetinin talebi üzerine Osmanlı devleti tarafından hazırlanan *Kevâkib-i Seb'a (Yedi Yıldız)* adlı eserde, Osmanlı medreselerindeki eğitim mantığı, okutulan ders kitapları, eğitim yöntemleri ve eğitimin amacı gibi hususlarda ayrıntılı olarak bilgi verilmiştir.⁴¹

Bu çalışmada bir medrese öğrencisinin, sırasıyla hangi dersleri aldığı ayrıntılarıyla anlatılmaktadır. Buna göre öğrenci nahivden sonra Mantık ilmine başlamaktadır. Mantıkta sadece bir kitabın öğrenilmesi ile yetinilmemekte, önce öğrenci *İsâgocî*⁴² risâlesini, daha sonra bunun *Hüsâm Kâtî* (ö. 760/1359) tarafından yapılan şerhini ve bu esere Muhyiddîn et-Tâlîşî (ö. 884/1479) tarafından yapılan haşiyeyi; sonra Fenârî'nin (834/1431) Esîrüddin el-Ebherî'nin *İsâgücî (er-Risâletü'l-Eşîriyye)* adlı eseri üzerine yazdığı *el-Fevâ'idü'l-Fenâriyye (Fenârî)* isimli şerhini ve Kavî-i (Kul) Ahmed b. Hızır'ın (ö. 950/1543) bu şerhe yazdığı hâşiyesini; sonra Necmüddîn Ali b. Omer el-Kâtibî el-Kazvîni'nin (ö. 675/1277) *Şemsiyye fi'l-mantuk* adlı eserini; sonra el-Taftâzânî'nin 789/1387 yılında telif ettiği *Tehzîbü'l-mantuk ve'l-keâm* adlı meşhur eseri ve şerhlerini; sonra Kutbuddîn-i Şîrâzî'nin (ö. 766/1364) *Şemsiyye şerhi Tahrîru'l-kavâidi'l-mantukiyye fi şerhi's-Şemsiyye*'sini ve bu eseri üzerine Seyyid Şerîf'in haşiyesini ve Seyyid Şerîf'in

³⁸ Osmanlıda medrese hiyerarşisini göstermek için üç ayrı usul kullanılmıştır: Okutulan kitap, müderrisin aldığı günlük ücret ve hâriç, dâhil, Sahn, Süleymaniye, dârülhadîs şeklinde özel isimlendirme usulü. Yirmili, Yirmibeşli, Altmışlı gibi isimlendirmeler bu medreselerde müderrisin aldığı günlük ücrete göre yapılan medrese isimlendirmesidir.

³⁹ İpşirli, "Medrese – Osmanlı Dönemi", 28/329.

⁴⁰ Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 149.

⁴¹ Şükran Fazlıoğlu, "Manzûme fi tertîb el-kutub fi el-'ulûm ve Osmanlı Medreseleri'ndeki Ders Kitapları", *Değerler Eğitimi Dergisi*, C. I, S. 1, (Ocak 2003), 2. s. 97-110;

⁴² İsâgocî, Süryânî asıllı Yeni Eflâtuncu filozof Furfüriyûs'un (ö. 304) eseridir. Furfüriyûs bu kitabı Aristo'nun mantığa dair yazdığı kitapların ilki olan *Kategoriler* adlı eserinin daha iyi anlaşılmasını sağlamak amacıyla yazmıştır. Beş tûmelden bahseden bu eser İslâm dünyasında Grekçe isminin Arapça'daki söylenişiyile *İsâgücî* şeklinde anılmıştır.

Şemsiyye şerhi üzerine yazdığı *Hâşiye* üzerine Kara Dâvud diye bilinen İbn Kemâl el-Kocevî el-Rûmî el-Hanefî'nin (ö. 948/1541-42) *Hâşiye*'yesini okurlardı.⁴³

Kevâkib-i Seb'a'ya göre daha sonra Nazarî Hikmet ilmine geçilir. Bu derse İbn Esîrüddîn Ebherî'nin (ö.663/1265) mantık, tabîyât ve ilâhiyât olmak üzere üç ana bölümden oluşan *Hidâyetü'l-Hikme*⁴⁴ adlı eseri okunarak başlangıç yapılır.⁴⁵

“Bu eser, esas itibariyle, İbn Sînâ (ö. 428/1037) çizgisindeki İslâm felsefesinin Gazzalî ve Fahreddin er-Râzî tarafından gerçekleştirilen eleştirisinin dikkate alınarak yeniden yazılmış bir el kitabı konumundadır. İslâm dünyasındaki meşşâî felsefe geleneğini biraz önce belirtilen ilke uyarınca talimî hale getirmek amacıyla kaleme alınan bu metin son zamanlara kadar İran ve Hint alt-kıtası ile bütün Osmanlı coğrafyasındaki medreselerde felsefe ve aklı ilimler konusunda ders kitabı olarak okutulmuştur. Bugün hâlen geleneksel medrese eğitimi veren okullarda kadîm mantık, fizik, kozmoloji ve ilâhiyât sahasında okutulan bir eserdir.”⁴⁶

Daha sonra öğrenci bu eser üzerine Kâdî Mîr Meybûdî⁴⁷ (ö. 909/1503-1504) tarafından yapılan şerhini okur, sonra Muslihuddîn-i Lârî'nin (ö.979/1572) bu esere yazdığı *Hâşiye*'ye geçer. Son olarak Necmüddîn el-Kâtibî (ö. 675/1277) *Aynü'l-Çavâ'id* adlı eserine ilâhiyyât ve tabüyyât konularını ilâve ederek hazırladığı *Hikmetü'l-Ayn* adlı felsefe ve mantık kitabını okuyarak felsefe derslerini tamamlar.⁴⁸

Mantık ve felsefe derslerinden sonra öğrenci Kelâm ilmine geçer. Bu ilme Ebû Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Nesefî'nin (ö. 537/1142) akaide dair risâlesini (*'Akâidü'n-Nesefî*) okuyarak başlar. Sonra Teftâzânî'nin bu eser üzerine yaptığı *Şerhu'l-'Akâ'id*'ini⁴⁹ okurdu. *Kevâkib-i Seb'a*'ya göre *Şerhu'l-'akâid*, Molla Hayâlî diye bilinen Ahmed b. Mûsâ'nın (ö. 862/1458'den sonra), *Hayâlî*

⁴³ Şükran Fazlıoğlu, “Ta’lim ve İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkî'nin Ders Müfredatı”, *Dîvân İlmi Araştırmalar* 18 (2005/1), 148-150.

⁴⁴ *Hidâyetü'l-Hikme*'nin Osmanlı medreselerinde okutulması hakkında daha geniş bilgi için bk. Yormaz, Abdullah. “Muhaliif Bir Metin Nasıl Okunur? Osmanlı Medreselerinde Hidâyetü'l-Hikme”, *DÎVÂN İlmi Araştırmalar* 18 (2005/1), 175-192.

⁴⁵ Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 153.

⁴⁶ Yormaz, Abdullah. “Muhaliif Bir Metin Nasıl Okunur? Osmanlı Medreselerinde Hidâyetü'l-Hikme”, 183.

⁴⁷ Kâdî Mîr'in hayatı ve eseri için bk. Bekir Karlığa, “Kâdî Mîr Meybûdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2001), 24/118-119.

⁴⁸ Cevat İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim* (İstanbul: İz Yayıncılık, 1997), 1/69-107; Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 153.

⁴⁹ Bu eser Süleyman Uludağ tarafından *Kelam ilmi ve İslam Akaidi (Şerhu'l-akaid)* ismiyle Türkçe'ye çevrilmiş ve Arapça metniyle birlikte Türkiye Diyanet Vakfı tarafından (İstanbul 1991) yayımlanmıştır.

hâşiyesi'yle birlikte okunursa yukarı-iktisâd rütbesine yakın olurdu.⁵⁰ Daha sonra Celâlüddîn ed-Devvânî'nin (ö. 908/1502) *Risâle fî işbâti'l-vâcib*, Adudüddin el-Îcî'nin *el-Akâidü'l-Adudiyye*'si üzerine Celadeddin ed-Devvânî'nin yaptığı ve *Akâid-i Celâl* diye bilinen şerhini okuyup *Mevâkıf* veya *Şerhu'l-Mevâkıf*'a geçmeler ve kelâm ilmini Sa'deddin et-Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) *el-Makâsıd* adlı esire üzerine yine kendisinin yazdığı *Şerhu'l-Makâsıd*'ı okuyarak tamamlardı.⁵¹ *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerhu'l-Makâsıd* birer kelâm kitabı olmakla birlikte mantık, felsefe, matematik, geometri ve alet ilimleri hakkında detaylı bilgiler içermektedirler. Bu kitapları okuyanlar o günkü şartlar içinde aynı zamanda bu ilimleri de okumuş sayılırlar.

Öğrenci Kelâm ilmini okuduktan sonra astronomi, matematik ve geometri ilimlerini tahsil ederdi. Esasen öğrenci kelâm kitaplarını okurken bu ilimler hakkında iyi bir altyapıya da sahip olarak bu derslere başlamış oluyordu. Öğrenciler ilk önce Şemsüddîn Muhammed b. Eşref es-Semerkindî'nin (ö. 702/1303) Öklid'in *Elementler* adlı eserinden alınmış otuz beş temel önerme hakkında yaptığı değerlendirmeleri ihtiva eden *Eşkâlü't-te'sîs*⁵² adlı eserini okurlar. Bu eser Geometri (Hendese) iktisar rütbesinde (özet çerçevesinde) okutulan bir kitaptır. Sonrasında daha detaylı bilgi elde etmek için (istiksâ rütbesinde) Öklid'in (ö. M.Ö. III. yüzyıl) geometrinin temel ilkelerini içeren *Elementler (Usûlü'l-hendese, Kitâbü'l-Usûl)* adlı kitabını okurlardı.⁵³ Bu kitapları okuduktan sonra matematiğe dair eserlere geçilir. İktisar rütbesinde (ilk kitap ve özet olarak) XVI. yy.'ın ikinci yarısında yetişen matematikçilerden Bahâüddîn Muhammed b. Huseyn el-Âmilî'nin (ö. 1031/1622) *Risâle-i bahâiyye* olarak da bilinen *el-Hulâsat fî el-hisâb* adlı eserini okurlar. İktisâr rütbesinde bir kitap olmasına rağmen, bu kitapla birlikte *el-Hulâsat fî el-hisâb* üzerine Ramazân Efendi ile Ömer b. Ahmed el-Maî el-Çullî'nin şerhlerini okumaları halinde yukarı-iktisâda yakın olurlardı.⁵⁴

⁵⁰ Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 155.

⁵¹ Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 153; Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 154-155.

⁵² Şemseddin Semerkandî ve *Eşkâlü't-te'sîs* adlı eser hakkında geniş bilgi için bk. İlhan Kutluer, "Semerkandî, Mahammed b. Eşref", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/475-476.

⁵³ Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 153; Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 154-155.

⁵⁴ Cevat İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", *Osmanlı Bilimi Araştırmaları 1* (Chicago: 1995), 131; Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 153; Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 154-155.

Matematik ve Geometri derslerinin medreselerin yanı sıra tekke ve zaviyelerde de verildiği istinsah edilen bazı eserlerden anlaşılmaktadır.⁵⁵

Öğrenciler astronomi dersine giriş için Mahmûd b. Muhammed b. Ömer el-Çağmîni'nin (ö. 618/1221 [?]) *el-Mulahhas fî ilm el-hey'e el-basîte* adlı eserine Kâdî-zâde el-Rûmî (ö. 844/1440 civ.) tarafından yazılmış olan *Şerh*'ini, yani *Şerhu'l-Çağmîni*'yi okurlardı. Bu eser orta-iktisâd rütbesinde sayılmakla beraber Abdulâlî b. Muhammed b. Huseyn el-Bircendi'nin (935/1528'den sonra) Kâdî-zâde'nin *Şerh el-Mulahhas fî ilm el-hey'e el-basîte*'si üzerine yazdığı *Hâşiye ile birlikte okunması halinde* istiksâ rütbesine yaklaşırdı.⁵⁶ Öğrenciler ayrıca astronomi aletlerini kullanmasını öğrenmek için Nasiruddîn el-Tûsî'nin (ö.672/1274) Farsça *Bîst Bâb: Bîst bâb der marifet-i usturlâb* adlı eserini okurlardı.⁵⁷

Diğer taraftan öğrenciler bu ilimleri sadece teorik olarak öğrenmekle kalmaz pratiğinin yapılması gereken hususlar özellikle tatil günlerinde uygulamalı olarak öğrenilirdi. Medrese Salı ve Cuma günleri tatil olurdu. Bu iki günde öğrenciler malzemelerini alıp özellikle yaz günlerinde mesire yerlerine giderler; burada boş durmayıp matematik ve geometri alanlarında çeşitli müzakerelerde bulunurlar, Hind, Kıbt, Zenc ve parmak hesapları yaparlar; usturlab ve rubu' tahtası gibi astronomi aletlerini kullanmayı öğrenirlerdi. Kış günlerinde gece sohbetlerinde ise daha çok edebiyat, muamma, bilmece, muhâdarât, tarih, şiir, aruz ve divan müzakerelerinde bulunurlardı.⁵⁸

Yabancıların tanıklıkları: Osmanlı yazmaları, müellifleri, medrese ve mektepleri, kütüphaneleri, edebiyatı ve bilim hayatına dair *Letteratura Turchesca* adlı kitabıyla meşhur olan İtalyan din adamı ve edebiyatçısı Gian Battista Toderini'ye (1728-1799)⁵⁹göre, Türklerin hesap usulleri son derece basit ve kısa idi. Türklerin birkaç dakika içinde dört köşe bir kâğıt üzerinde yaptıklarını, kendileri ancak dört sayfada ve iki saatte yapabiliyorlardı.⁶⁰ Ayrıca Toderini, bazı genç Türkler'in Avrupa'da yayımlanan cebirle ilgili kitaplarla ilgilendiklerini, İstanbul'dan ayrılmadan önce bunlardan biri ile görüştüğünü, bu zatın çok iyi İtalyanca konuştuğunu, bir Avrupalı kadar Cebir ilmine vakıf olduğunu, bunun

⁵⁵ İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", 131.

⁵⁶ Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 156- 157.

⁵⁷ Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 156- 157.

⁵⁸ İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", 131; Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 153.

⁵⁹ Geniş bilgi için bk. Vildan S. Coşkun, "TODERİNİ, Gian Battista", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/208-209.

⁶⁰ İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", 131.

teminatını iki ehliyetli Fransız mühendis Mösyö Monnier ile Saint-Louis şövalyesi Mösyö De Lafitte Clavé'nin verdiklerini belirtmektedir.⁶¹

İcâzetnameler: Medrese tahsilini bitiren talebelere hocaları tarafından verilen İcâzetnameler de, medreselerde öğrencilere aklî ilimlerin öğretildiğini göstermektedir. Mesela Erginli Muhammed Hulusî Efendi'ye 1298/1881 tarihli icâzetnamede bu şahsın dinî ilimlerin yanında Kelâm, Belâgat, Mantık, Hikmet, Edebiyat vesâire okuduğu belirtilmektedir. Bir başka icâzetnamede ise Hasan Tahsin er-Rizevî adlı şahsın naklî ilimler yanında aklî ilimlerden *İsâgocî şerhini*, *el-Fenârî'yi*, *el-Hayâlî ve Kâdîmîr'i*, *Şerhu'l-Metâli'i*, *Şerhu'l-Mevâkıf* ve *Şerh-i Çaçmînî*'yi tahsil ettiği yazılmaktadır.⁶²

Öğrenci listeleri: Mübahat Kütüküoğlu tarafından yayınlanan “1869'da Faal İstanbul Medreseleri” listesinde mevcut 5369 talebeden 1101'inin Mantık; 287'sinin *Akâid Şerhi*, 108'inin hikmetten *Kâdî Mîr*, 182'sinin ise Kelâm'dan *Celâl* okumakta olduğu görülmektedir. Bu da, aklî ilimlerden mantık, kelâm ve hikmet'in XIX. yüzyılın ikinci yarısında dahi İstanbul medreselerinde okutulmaya devam edildiğini göstermektedir. Ancak bu listede hendese (geometri) ve hey'et (astronomi) ilimlerinin yer almadığı görülmektedir. Bu durumu dikkate aldığımızda mezkûr öğretim döneminde bu derslerini alan bir öğrencinin bulunmadığı şeklinde değerlendirebiliriz. Ayrıca listenin bütün öğrencileri kapsamadığı ve İstanbul'daki medreselerle sınırlı olduğu da dikkate almak gerekir.⁶³

İstinsahlar: Medreselerde genelde aklî ilimlerin özelde felsefenin kaldırıldığına dair görüşün doğru olmadığını gösteren bir başka delil de, bu derslere ait kitapların medreselerde hem hocalar hem öğrenciler tarafından değişik zamanlarda defalarca istinsah edilmesidir. Meselâ Âmilî'nin matematik ilmine dair *Hulâsatü'l-Hisâb* adlı eseri, ilki 1064'te olmak üzere çeşitli bölgelerde bulunan 14'ten fazla medresede istinsah edilmiştir. Kadızâde-i Rûmî'nin geometriye dair *Tuhfetü'r-Reîs* adlı eseri, aralarında İstanbul'daki Semâniye ve Şehzâde medreseleriyle Bursa Sultaniye medresesinin de bulunduğu 30'dan fazla medresede istinsah edilmiş ve bu eser üzerine çok sayıda şerh ve haşiye yazılmıştır. Yine Kadızâde-i Rûmî'nin Astronomiye dair *Şerhu'l-Mûlahhas fi'l-Hey'e* adlı eseri

⁶¹ İzgi, “Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar”, 132.

⁶² Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mûlahazalar”, 154.

⁶³ Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mûlahazalar”, 155.

20'den fazla medresede istinsah edilmiştir. Bu örnekleri çoğaltmak mümkündür. İstinsahların en yoğun olduğu dönem ise 18. yüzyıldır.⁶⁴

Otobiyografler: Osmanlı âlimleri kendilerinin yazdıkları otobiyograflerinde veya ilimlerin tertibi ile ilgili eserlerinde aklî ilimleri aldıklarını beyan etmektedirler.

Öncelikle bizzat Kâtip Çelebi'nin kendisi, "1525-1545 yıllarındaki müderrisliği sırasında en aşağı medreseden 60 akçeli en yüksek medreseye kadar çeşitli medreselerde kelâmdan *Hâşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf*1, fıkıhtan *Şerh-i Ferâ'iz*'i, Sadrüşşerîa'nın *Şerhu'l-Vikâye*'sini ve *el-Hidâye*'yi, usûl-i fıkıhtan *et-Tavzîh* ve *et-Telvîh*'i, hadisten *Meşâbihu's-sünne* ve *Meşâriku'l-envâri'n-nebeviyye*'yi, Buhârî'yi, tefsirden Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzil*'ini, belâgattan *el-Mu'avvel* ve *Şerh-i Miftâh*'i okuttuğu"nu belirtmiştir.⁶⁵

Şeyhülislam Feyzullah Efendi (ö.1115/1703) yazdığı otobiyografisinde matematik, geometri ve astronomi derslerini, hikmet ile tefsir dersleri arasında; Bursalı İsmail Hakkı (ö.1137/1625) fûnûn-ı cüz'iyeye ile ilgili birçok risaleyi, usûl-i fıkıh ve tefsir dersleri arasında gördüklerini belirtmişlerdir.⁶⁶

Uşak'ta Cami-i Kebir Medresesi müderrisi Nebi Efendizâde (ö.1200/1786) *Kasîde fi kütübi'l-meşhûre fi'ulûm* adlı manzum eserinde bir medrese öğrencisinin kemal sahibi olabilmesi için 29 ilim dalıyla ilgili kitapları okuması gerektiğini ifade etmektedir. Bu manzum eserde matematik, geometri ve astronomi ilimleriyle ilgili kitaplardan, hikmet (felsefe) ve usûl-i fıkıh dersleri arasında söz edilmiştir.⁶⁷

Erzurumlu İbrahim Hakkı (ö. 1194/1780) *Tertîb-i ulûm* adlı 125 beyitlik manzum eserinde başta Doğu Anadolu'da Erzurum bölgesindeki medreseler olmak üzere İstanbul ve Kahire'deki Osmanlı medreselerinde mütedavil olan eserlerin tümünü dikkate alarak bunları 31 dalda toplamış ve her dalda okunan *metni* zikretmiştir.⁶⁸ İbrahim Hakkı, İlm-i Mantık, İlm-i Hikmet (felsefe), İlm-i Kelâm, İlm-i Hendese (Geometri), İlm-i Hisâb (Matematik), İlm-i Hey'et (Astronomi), İlm-i Amel – İlm-i Alât (astronomi aletleri), İlm-i coğrafya, İlm-i Zîc - İlm-i takvim, İlm-i

⁶⁴ Sarıkaya, "Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar", 155.

⁶⁵ Mehmet İpşirli, "Medrese – Osmanlı Dönemi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2003), 28/329.

⁶⁶ İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", 131.

⁶⁷ İzgi, "Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar", 133.

⁶⁸ Fazlhoğu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 119.

nücûm (astroloji)⁶⁹ ve İlm-i teşrîh - İlm-i tıb - İlm-i tıbbî- Nebî'yi⁷⁰ bu ana dallar arasında saymıştır.

Nebî Efendizâde ve İbrahim Hakkı'nın dışında medreselerde okutulan kitap isimlerini veren başka müellifler de vardır. İshak b. Hasan el-Tokâdî'nin (ö.1100/1689) *Nazm el-'ulûm*'u, Saçaklızâde Mehmed el-Mar'aşî'nin (ö.1145/1732-33) *Tertîb el-'ulûm*'u, meçhul bir müellifin *Manzûme fî tertîb el-kutub fî el-'ulûm* adlı manzum eseri bunlara örnek verilebilir.

Bilim tarihçisi Adnan Adıvar'a göre XVII. yüzyıldan itibaren medreselerde yavaş yavaş aklî ve pozitif ilimler itibardan düşmeye başlamış, dersler daha çok fıkıh alanına tahsis edilmişti. Matematik, astronomi ve felsefe gibi dersler, her ne kadar tamamıyla ortadan kalkmış değilse de, ikinci planda kalmışlardır.⁷¹

2.3. Osmanlı Döneminde Aklî İlimler Alanında Yazılan Eserler

Osmanlılar bilim ve medeniyette Selçuklular ve Beylikler döneminin bir devamı niteliğindedir. Bu sebeple kurumlarını onlara benzer şekilde kurmuşlardı. Medreselerini oluştururken de mümkün olduğu kadar Selçuklu medreselerini örnek almışlardı. Selçuklu medreselerinde aklî ve naklî ilimlerin tamamı okutulurdu. Yüksek düzeyli Osmanlı medreseleri de buna göre planlanmıştı.

Osmanlılar, 16. yüzyıl sonlarına kadar bütün alanlarda Avrupa'dan ileri bir konumdaydı. 16. yüzyıldan sonra Avrupa ayağa kalktı, Osmanlı ise duraklama dönemine girdi. Bununla birlikte silah sanayinde 17. yüzyıla kadar Osmanlı, Avrupa'dan ilerideydi. Osmanlı için en tehlikeli asır 18. yüzyıl olmuştur. Fakat bu durum, 18. yüzyıl sosyal hayatı, 16. yüzyıldan daha gerilere gitmişti, şeklinde anlaşılmalıdır. 18. yüzyıl sosyal hayatı 16. yüzyıl sosyal hayatından çok daha kaliteli ve zengindi. Çünkü bu asrın Osmanlısı geçmiş asırlarını birikimini yiyordu. Avrupa'nın da nereye doğru gittiğinin çok farkında değillerdi.

Ekmeleddin İhsanoğlu'nun editörlüğünde Osmanlı döneminde Astronomi, Matematik, Tabîî ve Tatbikî Bilimler, Tıp ve Coğrafya alanlarında yapılan literatür çalışmaları tamamlanmıştır. Bu çalışmalar Osmanlı devletinde asırlara göre çeşitli bilim dallarında ne oranda yükselme veya düşüş olduğunu açıkça göstermektedir.

Fen ve Sağlık Bilimleri Alanlarında Asırlara Göre Eserlerin Dağılımı

Eserin yazıldığı asır	Astronomi	Matematik	Tabîî ve Tatbikî	Tıp	Coğrafya
-----------------------	-----------	-----------	------------------	-----	----------

⁶⁹ İbrahim Hakkı bu ilmin tehlikeli olduğunu söyler.

⁷⁰ Fazlıoğlu, "Ta'lim ile İrşad Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı'nın Medrese Ders Müfredatı", 153-159.

⁷¹ Adıvar, *Osmanlı Türklerinde İlim*, 31-54, 126-127.

			Bilimler		
8./14. asır			2	14	1
9./15. asır	52	28	19	97	4
10./16. asır	300	81	61	17 9	42
11./17. asır	190	70	108	14 0	24
12./18. asır	344	121	70	22 3	47
13./19. asır	267	176	1226	14 91	244
14./20 asır	222	466	1591	29 50	335
Yazıldıkları asır bilinmeyenler	1063	174	277	51 1	30
Toplam eser sayısı	2438	1116	3354	56 07	727

Genel Toplam

13242

Yukarıdaki tabloda⁷² görüldüğü üzere 16. yüzyılda astronomi alanında 300 eser telif edilirken bu sayı 17. asırda 190'a düşmüştür; Matematik alanında bu değişim 81'den 70'e, Tıp alanında 179'dan 140'a, Coğrafya alanında 42'den 24'e düşüş şeklinde olmuştur. Özellikle Coğrafya alanındaki düşüş çok daha dikkat çekicidir. Coğrafi keşiflerin yapıldığı bir dönemde hassaten Coğrafya alanında daha çok eser verilmesi gerekirken bu alanda yarıya yakın bir düşmenin olması Osmanlı Devleti'nin kendi içine kapandığı anlamına gelir. Sadece Tabii ve Tatbiki Bilimler

⁷² Burada verdiğimiz tablo, editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yaptığı Osmanlı bilim tarihi literatürüne dair eserlerden alınarak oluşturulmuştur. Bk. Ekmeleddin İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Tarihi Literatürü*, 2 Cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1997), 1/CVIII; a.ed., *Osmanlı Matematik Tarihi Literatürü*, 2 Cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999), 1/XCII; a.ed., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Tarihi Literatürü*, 2 Cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006), 1/CXVII; a.ed., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Tarihi Literatürü* 4 Cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2008), 1/CXIX; a.ed., *Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürü*, 2 Cilt (İstanbul: IRCICA Yayınları, 2000), 1/LXXVIII.

alanında yükseliş vardır. Bunun sebebi de askerî teknoloji ve madencilik alanında o dönemde Osmanlı Devleti'nin iyi bir konumda olmasıdır. Bu alandaki gerileme bir asır sonrasında gerçekleşmeye başlayacaktır. 17. yüzyılda Tabii ve Tatbiki Bilimler'de 108 eser verilirken, 18. asırda bu sayı 70'e düşmüştür.

Esasen aşağıdaki tablo Osmanlı Devleti'nin hangi alanlarda ne zaman ne kadar kuvvetli olduğunun ve ne zaman ne oranda küçüldüğünün en açık göstergesidir. Bu tabloya göre Osmanlı Devleti Astronomi, Matematik, Tıp ve Coğrafya alanlarında 16. asrın sonundan itibaren, Tabii ve Tatbiki Bilimler alanında ise 17. asır sonundan itibaren gerilemeye başlamıştır. 18. yüzyılın son çeyreğinden itibaren mühendishanelerin ve mekteplerin açılmasıyla birlikte yeniden yükselişe geçilmekle birlikte artık Avrupa'yı yakalamak mümkün olmamıştır. 1768-1774 yıllarında Ruslarla yapılan savaşlarda mağlubiyet ve büyük toprak kayıpları başlamış, yıkılışa kadar devlet savaşlardan başını kaldırıp da bilim ve teknoloji alanında atılması gereken adımları bir türlü atamamıştır.

Fen ve Sağlık Bilimleri Alanlarında Asırlara Göre Müelliflerin Dağılımı

Müellifin yaşadığı asır	Astronomi	Matematik	Tabii ve Tatbiki Bilimler	Tıp	Coğrafya
8./14. asır			2	9	1
9./15. asır	25	12	14	41	6
10./16. asır	85	44	35	73	29
11./17. asır	100	41	34	84	20
12./18. asır	152	68	47	117	30
13./19. asır	128	109	269	282	176
14./20 asır	66	196	1074	823	167
Yaşadıkları asır bilinmeyenler	26	21	21		29
Toplam müellif sayısı	582	491	1095	1429	458

Genel Toplam

4055

Yukarıda tabloda⁷³ görüldüğü üzere 16. yüzyılın sonlarında Astronomi, Matematik, Tıp ve Coğrafya bilimleri alanında başlayan gerileme müellif kalitesinde de kendisini göstermeye başlamıştır. 16. yüzyıldan sonra eser veren müelliflerin sayısı artmakla birlikte verdikleri eser sayısında büyük azalma vardır. Ayrıca muhteva bakımından incelendiğinde bir önceki asırda yaşayan müelliflerin eserlerinin daha kaliteli olduğunu da söylemek mümkündür.

Dini ilimler alanındaki durum akli ilimlerden pek farklı değildir. Bu konuda çok sınırlı da olsa elimizde istatistikî bilgi bulunmaktadır. Süleyman Mollaibrahimoğlu'nun sadece Süleymaniye Kütüphanesinde bulunan yazma eserleri esas alarak gerçekleştirdiği bir çalışma esas alındığında, asırlara göre Osmanlı döneminde yazılmış olan tefsirlerin sayısı hakkında şöyle bir tablo ile karşılaşmaktayız:

Osmanlı Döneminde Yazılan Tefsirler

Yazıldığı asır	14	15	16	17	18	19
Tefsir sayısı	0	4	8	5	6	3

Tefsir alanında durum böyle olunca felsefe alanında da benzer durumun olması tabii karşılanmalıdır. Problem felsefenin medrese müfredatından çıkarılması değil, genel anlamda bilimle ilgilidir.

Bu durumun pratikte de bazı menfi neticeleri olmuştur. Mukayese için iki olayı zikretmeyi uygun buluyoruz:

Osmanlı'nın en başarılı deniz savaşı Preveze Deniz Muharebesi sayılır. 1538 yılında gerçekleştirilen bu savaşta Andrea Doria komutasındaki haçlı donanması kare yelkenli 140 kalyon, 168 kadirge ve pek çok nakliye gemisiyle 55.000 askerden oluşuyordu. Buna mukabil Barbaros'un donanmasında kadirge türü 122 gemi ve 20.000 asker bulunuyordu. Haçlı donanması her alanda Osmanlı donanmasından üç kat daha büyüktü. Andrea Doria askerlerine ve silahlarına çokça güvendiği için ilk olarak top atışını o başlattı. Fakat toplarının menzili kısa olduğu için güller denize düşmüştü. Barbaros'un toplarının menzili daha uzundu. Öyle ki Andrea Doria'nın top menziline girmeden, onları vurabiliyordu.

⁷³ Burada verdiğimiz tablo editörlüğünü Ekmeleddin İhsanoğlu'nun yaptığı Osmanlı bilimi tarihi literatürüne dair eserlerden alınarak oluşturulmuştur. Astronomi için bk. İhsanoğlu (ed.), *Osmanlı Astronomi Tarihi Literatürü*, 1/CV; a.ed., *Osmanlı Matematik Tarihi Literatürü*, 1/LXXXIX; a.ed., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Tarihi Literatürü*, 1/CXIII; a.ed., *Osmanlı Tıbbi Bilimler Tarihi Literatürü*, 1/CXI; a.ed., *Osmanlı Coğrafya Tarihi Literatürü*, 1/LXIX.

Kalyonlar tek tek batırıldı ve Andrea Doria mağlup oldu.⁷⁴ Bu savaş Barbaros'un komutanlık maharetinden ziyade Osmanlı toplarının menziline, düşman toplarının menziline daha fazla olması sebebiyle kazanılmıştı.

Yaklaşık olarak bundan iki yüz elli sene sonra III. Selim (1789-1807) zamanında şöyle bir olay meydana gelir: Kâğıthane'de gerçekleştirilen bir bayramlaşma töreninde humbaracılar havan topu atışında hedefi tutturamayarak başarısız olur. Padişah bu işe son derece üzülür ve hedefin doğru hesaplanması için bir uzman bulunmasını emreder. Aslında bu işin uzmanı humbaracılarıdır. Yükselme döneminde değil topu doğru atmak, sefer esnasında bile bunlar top dökerlerdi. Fakat uzun süre ciddi savaşların olmaması askerlerin eski bilgilerini unutmalarına sebep oldu. Uzman olması gereken kişiler artık uzman değildi. Baş sıkılan medreseye giderdi. Bu sefer de öyle oldu. Humbaracılar hedefi tutturamayınca kendilerine yol gösterecek olan kişinin bir müderris olması gerektiğini düşünüyorlardı. Medresede İsmail Gelenbevî'ye (ö.1205/1791) geldiler. Durumu anlattılar. Gelenbevî, humbaracıların yaptığı açığı hatalarını ince riyazî hesaplarla düzeltti, böylece atışlarda tam isabet kaydedildi.⁷⁵ Bu olay, aynı zamanda III. Selim'i ıslahat hareketlerini yapmaya sevk eden hadiselerden biri sayılır.

Osmanlı medreseleri her şeye rağmen İsmail Gelenbevî gibi muhteşem bir zatı içinden çıkarabilmiştir. Başka bir ifadeyle medreselerde isteyen felsefe, astronomi ve tefsir okuyabilirdi.

Osmanlı döneminde medrese programları günümüzde olduğu gibi mutlaka belli derslerin okutulmasına dayanmıyordu. Medreselerde eğitim daha çok belli kitapların okunması ve iyice hazmedilmesi (bazen ezberlenmesi) şeklinde cereyan ediyordu. Medreselerde "sıra kitaplar" diye adlandırılan belli bir sıra ile herkesin okuması gereken kitaplar vardı, bir de belli alanlarda genellikle müderrislerin okutmayı tercih ettikleri kitaplar vardı. Üst sıralara gelince herkese aynı kitap okutulmamakla birlikte, o alanda yine de herhangi bir kitap okuma mecburiyeti vardı. Üst düzey mantık ve orta seviyedeki matematik kitaplarının okunması zorunluydu. Bir de bazı müderrisler farklı alanlarda uzmanlaşmışlar, isteyenlere kendilerinin arzu ettikleri kitapları öğrencilere okuturlardı. Bir müderrisin veya

⁷⁴ İdris Bostan, "Preveze Deniz Muharebesi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/343-344.

⁷⁵ Şerafettin Gölcük & Metin Yurdagür, "Gelenbevî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/552.

öğrencinin ayrıcalığı da bu tür kitapları okutmak ve okumaktan geçirdi. Dolayısıyla bazı müderrisler, felsefe, matematik, astronomi gibi alanlarda uzmanlaşmışlar, bir nevi seçmeli ders kabilinden bu dersleri öğrencilerine okuturlardı. Kâtip Çelebi zamanından sonra da bu usul devam etti. Nitekim onun vefatından 122 sene sonra 1679-1680 senelerinde on bir ay İstanbul'da kalmış olan İtalyan asilzadesi Comte de Marsigli İstanbul'daki medrese eğitimi hakkında şu bilgileri verir:

“İlk sıralarda dinî eğitim görürler. Burada akaid vesaire tedris edilerek iyi bir muhakeme kudreti tahsil olunur. Zihin ve fikirleri süsleyen daha yüksek alarak ilerlemek isteyenler, nesren ve nazmen yazı yazmayı öğrenmeye koyulurlar. Bundan sonra da kendi tarihlerini büyük bir zekâ ve akıl dairesinde doğru ve hatadan salim bir şekilde yazarlar. Ayrıca onlar mantık ilmine ve eski felsefenin bütün kısımlarına ve tıbbî ilimlere çok ehemmiyet vererek çalışırlar.”⁷⁶

Marsigli Osmanlı ilim hayatı hakkında da şu bilgileri vermektedir: “Türkler'de eğitim ve öğretim, genel olarak uygulama ve egzersize dayalı bir şekilde cereyan eder. Bunun için Hıristiyanların birçoklarının güya Türkler'in okumasını bilmediklerini ve Kur'an'ı anlamadıklarını söylemeleri, asıl ve esası olmayan isnatlardan ibaret şeylerdir. Bu gibi asılsız fikirlerin bizde husule gelmesine sebep, bizim şark lisanlarını bilmememizdir. Bizim üniversitelerimizde şark lisanlarının incelenmesi ve okutulması aramızda fenlerin yayılma ve genişlemesinden sonra başlamıştır. Fakat bu eğitim, ecdadımızın istekleri dairesinde devam etmedi. İşte bundan dolayı yalan ve hakikate tamamıyla aykırı birtakım şeylere inanmaktayız ki, bu hâl ilim ve malumatımızı lekelemektedir. Okuyucularımızı yanlış fikirlerden korumak için, İstanbul'da ve Osmanlı İmparatorluğu'nun diğer şehirlerinde ve kezâ İranlılar ve Araplar arasında ulûm ve fûnûna müntesip adamlar arasında üç dil (Türkçe, Arapça, Farsça) konuşan hemen hiç kimse yoktur.”⁷⁷

Marsigli'nin ifadelerinden Kâtip Çelebi'den çok sonraları da Osmanlı medreselerinde fen ve felsefe derslerinin okutulduğunu anlamaktayız. Ancak zaman içerisinde bir azalma olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü 16. yüzyıldan sonra fen ve felsefe ilimlerine olan ilginin gittikçe azaldığını görüyoruz.

Bütün bu bilgiler medreselerin kapatılmasına kadar medreselerde felsefenin yanı sıra astronomi, matematik ve geometri gibi fen bilimlerinin de okutulduğunu açıkça ortaya koymaktadır. Netice itibariyle, Kâtip Çelebi'nin ifadeleri aklî ilimlerin

⁷⁶ Ekmeleddin İhsanoğlu (Ed.), *Osmanlı Medeniyeti Tarihi* (İstanbul: Feza Yayıncılık, 1999), 1/249 (L.S. Marsigli, *Stato Militare del'Imperia Ottomano*, I, 40'tan naklen).

⁷⁷ Ekmeleddin İhsanoğlu, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, s. 249 (L.S. Marsigli, *Stato Militare del'Imperia Ottomano*, I, 39'dan naklen).

medreselerde ihmal ve terk edildiklerini göstermekten çok uzaktır. Kaldı ki, Çelebi'nin kaldırıldığını iddia ettiği kitaplar kelâm ilmine dairdir.⁷⁸

2.4. Medreselerde Felsefe Dersinin Okutulmasını Yasaklayan Bir Şeyhülislam Oldu mu? Buna Dair Bir Fetva Var mı?

Kâtip Çelebi *Kesfî'z-Zünûn*'unda, “Gerileme devri ile birlikte ilimlerde duraklama devrine girdi. Bu sırada Şeyhülislâm'lardan biri *hikmetin* okutulmasını menetti” demekle birlikte, şu ana kadar herhangi bir Şeyhülislam'ın Osmanlı medrese müfredatından felsefe dersinin okutulduğuna yasakladığına dair bir bilgi ve belgeye rastlanmamıştır. Şeyhülislâm fetvaları genellikle yazılı ve açık olduğu için, eğer böyle bir fetva var idiyse, mutlaka ortaya çıkmalıydı. Esasen Kâtip Çelebi de bir Şeyhülislâm fetvanın varlığından değil, bir Şeyhülislam'ın felsefenin okutulmasını engellediğinden söz etmektedir. Dolayısıyla Çelebi'nin ifadesinden yola çıkarak mutlaka bir Şeyhülislam fetvası aramamız gerekmez. *Mizânü'l-Ahak*'taki ifadesi daha genel olup felsefi kelâm derslerinin kaldırılmasını isteyenler “sonra gelenler”dir. Anlaşıldığı kadarıyla felsefi kelâm derslerinin kaldırılmasını isteyenler sadece bir Şeyhülislam değil, onun gibi düşünen bir gruptu. Bu derslerin kaldırılmasını isteyenler yerlerine fıkıhtan *Hidâye* ve *Ekmel*'in okutulmasını istiyorlardı. Esasen *Hidâye* ve *Ekmel* de medreselerde eskiden beri okutuluyordu. Dolayısıyla felsefi kelâm derslerinin kaldırılıp yerlerine *Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin konulması gibi bir durum da söz konusu değildir. Ancak her zaman olduğu gibi öğrenciler medrese derslerinin ağır geldiğinden şikâyet etmiş olabilir. İlme karşı eski iştiaak da olmadığı için aslında var olan *Hidâye* ve *Ekmel* derslerine de yeterinde değer verilmeyebilir. Fakat medreseden mezun olanlar, kadılık, müftülük, imamlık gibi görevlerde bulunacaklarından öncelikle fıkıh konularında iyi yetişmeleri gerekir. Dolayısıyla felsefi kelâm derslerinin azaltılıp, *Hidâye* ve *Ekmel* derslerine daha fazla ağırlık verilmesi istenmiş olabilir.

Cevat İzgi'ye göre, Kâtip Çelebi'nin “ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu” gibi ifadeleri gerçeği yansıtmayıp gelişigüzel kullanılan sözlerdir. Ona göre bu gibi ifadeler her devirde tekrarlanan kalıplaşmış sözlerden ibarettir.⁷⁹

Medrese programında resmi bir değişiklik yapılmadığı açıktır. Ancak Kâtip Çelebi'nin de vurguladığı gibi “gerileme devri ile birlikte ilimlerde duraklama devrine giril”diğinden, sonuç itibarıyla *Hâşiyetü't-Tecrîd* ve *Şerhu'l-Mevâkıf* gibi

⁷⁸ Sarıkaya, “Osmanlı Medreselerinde Aklî İlimlerin İhmâli Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”, 147-148.

⁷⁹ İzgi, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, 1/135-136.

eserleri tam olarak anlayanların sayısı azaldığı gibi *Hidâye ve Ekmel*’i bilenler de azalmıştır. Bu sebeple Kâtip Çelebi “Yalnız bunlarla yetinmek akla uygun olmadığı için ne felsefiyât kaldı, ne *Hidâye* kaldı, ne de *Ekmel*. Bununla Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat gelip bunları okutacak olanların kökü kurumaya yüz tuttu.” demektedir. Anlaşıldığı kadarıyla ona göre felsefi kelâm derslerindeki hafifletme, fıkıh derslerinde de gerilemeye sebep olur; gelinen durum bunun ispatı kabilindedir.

Kâtip Çelebi, bu işlere bir şeyhülislamın⁸⁰ müdahalesinden söz ettiğine göre burada da onun işaret etmek istediği birinin olduğunu düşünüyoruz. Durduk yerde bu ilim abidesi insanın geçmişte yaşamış bir şeyhülislamı suçlayacağı düşüncesinde değiliz. Bize göre bu Şeyhülislâm, Takıyyüddin er-Râsîd’in (ö. 993/1583) kurduğu İstanbul Rasathanesi’nin yıkılmasına talep eden Şeyhülislam Kadızâde Şemseddin Ahmed Efendi (ö.988/1580) olabilir.

Şam’dan doğup yetişen astronomi ve matematik bilgini Takıyyüddin İstanbul’a gelince II. Selim tarafından müneccimbaşılığa tayin edildi. 1577 yılında Padişah III. Murad’ın izni, Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa (ö. 987/1579) ve Hoca Sâdeddin Efendi’nin (1008/1599) destek ve yardımlarıyla Tophane mevkiinde bir rasathane kurdu. Amacı, Uluğ Bey “Zic”inde gördüğü bazı eksiklikleri ve hataları yeni astronomik gözlemler yardımıyla düzeltmek ve Uluğ Bey “Zic”ini güncellemektir.⁸¹ 1577 yılına gelindiğinde gökte bir kuyruklu yıldız görüldü. Rasathanede bu yıldızla ilgili gözlemler yapıldı. Ancak kuyruklu yıldızla ilgili bazı astrolojik yorumlar rasathanenin yıkılmasına sebep oldu. Rasathanenin yıkılmasında Takıyyüddin’in de onayı var mıydı meselesi tartışmalı bir konudur.

Çoğunlukla dillendirilen görüşe göre kuyruklu yıldızla ilgili yorumlar zamanın şeyhülislamı Kadızâde Şemseddin Ahmed Efendi’yi (ö. 988/1580) kızdırdı. Zaten siyasî olarak da Takıyyüddin’le pek aynı çizgide değildi. Bunu fırsat bilen Kadızâde özet olarak padişaha “Rasathâneler buldukları ülkeleri felâkete sürükler” anlamına gelen bir mektup yazdı ve 22 Ocak 1580 yılında rasathanenin kurulmasına izin veren III. Murad’ın emriyle top atışlarıyla yıkıldı.⁸² Öyle

⁸⁰ Katip Çelebi bir şeyhülislamdan söz ederken, Uzunçarşılı gibi ciddi bir araştırmacıya gelince bu ifade “bazı şeyhülislamlar”a dönüşecektir. Bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, 76.

⁸¹ Ali Bakkal, *İslâm Astronomi Tarihi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), s.

⁸² Bu konuda geniş bilgi için bk. Fuat Sezgin, *İslam’da Bilim ve Teknik*, çev. Abdurrahman Aliy (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı ortak yayını, 2007), 2/34-35; E. İhsanoğlu (Ed.), *OALT*, I, 199-204; a.mlf., *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, I, 269-270; Hüseyin Topdemir & Yavuz Unat, *Bilim Tarihi* (Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2008), 157-58; S. Ayduz, “Rasathâne”, *DİA*, XXXIV, 457-58.

anlaşıyor ki bazı kesimler rasathanenin bu tür astrolojik yorumlara temel teşkil etmesi için kurulmuş olduğu düşüncesini yaymış bulunuyorlardı.

Ekrem Buğra Ekinci ise rasathanenin işlevini tamamlamış olması sebebiyle yıkıldığını belirtmektedir. Alaaddin Mansur'un Farsça olarak kaleme aldığı *Şehinşahnâme* adlı manzum eserinde yazdığına göre, Padişah, Takıyyüddin'e rasat işlerini soruyor; o da, "Uluğ Bey "Zîc"inde pek çok şüpheli yerler vardı. Artık rasatlar yardımıyla zîc düzeltilmiş bulunuyor. Düşman kederinden kıvranıyor; artık rasadın sona erdiğini emir buyurun da kötü niyetli ve kıskanç kimselere ibret olsun" ⁸³ diye cevap veriyor. Bu cevap hem rasathanenin kuruluş amacını, hem de amacın gerçekleşmiş olduğunu ifade etmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, rasathanenin kuruluş amacı tamamlanmıştır. Astrolojik görüşler toplumda sıkıntı meydana getirmeye başlayıp şeyhülislamın da rasathanenin yıkılmasını talep edince Padişah Takıyyüddin ile görüşme ihtiyacı duymuş ve sonucun ne olduğunu öğrenmek istemişti. Elbette Takıyyüddin rasathanenin yıkılmasını istemezdi. Ancak dedikoduların önünü kesmek için buna razı olduğu anlaşılmaktadır.

Ekinci'nin tespitine göre Kâdızâde Ahmed Şemseddin Efendi'nin padişaha bir mektup yazıp, rasathanenin uğursuzluğu sebebiyet vermesi sebebiyle yıkılmasını talep etmesi, binanın da Kılıç Ali Paşa tarafından yıkılması bilgisi ilk olarak Nev'îzâde Atâî (1583-1635) tarafından verilmektedir. Oysa Atâî bu olaya şahid olmamıştır, onun doğum tarihi dahi bu hadiseden üç yıl sonradır. "Üstelik kitabında rasathanenin kuruluş ve kapanış tarihlerini bile yanlış vermiştir. Kâdızâde, hem fikh, hem de fen âlimidir. Geometri ve astronomi üzerine eserleri vardır. Böyle bir âlimin, öyle bir mektup yazdığını düşünmek dahi gülünçtür. Şu halde bu meselede Atâî'ye itimat etmek doğru değildir."⁸⁴ Doğrusu rasathanenin yıkıldığı zamanda yaşayanlar tarafından yazılmayıp hadisenin meydana geldiği tarihte hayatta bile olmayan bir kişi tarafından böyle bir olayın dile getirilmesi son derece şüphe uyandırmaktadır. Rasathanenin astrolojik yorumlar sebebiyle kapandığını ve muhtemelen kerhen de olsa Takıyyüddin'in buna rıza gösterdiğini söyleyebiliriz.

Kâtip Çelebi'nin sözünü ettiği şeyhülislam da "medreselerde felsefenin okunmasını meneden" birisi olmayıp, İstanbul Rasathanesi'nin yıkılmasında aracılık

⁸³ Ekrem Buğra Ekinci, "Takıyyüddin ve Yıkılan Rasadhanesi Hakkında Efsaneler", <https://www.ekrebugraekinci.com/article/?ID=566> (Erişim tarihi: 07.01.2021).

⁸⁴ Ekrem Buğra Ekinci, "Takıyyüddin ve Yıkılan Rasadhanesi Hakkında Efsaneler", <https://www.ekrebugraekinci.com/article/?ID=566> (Erişim tarihi: 07.01.2021).

eden, en azından yıkılmasını isteyen Kâdızâde Ahmed Şemseddin Efendi olduğunu söyleyebiliriz. Rasathanenin yıkılması tabîi olarak aklî ilimlerde bir duraklamaya, hatta bir gerilemeye sebebiyet verecektir. Kâtip Çelebi bu gerçekliği, şeyhülislamın aklî ilimlerin okutulmasını menetme şeklinde yorumlamış olmalıdır.

Kâtip Çelebi'nin Kanuni'den sonra felsefe derslerinin programlardan kaldırıldığı şeklindeki görüşüne katılmayan Muallim Cevdet'e göre, Takıyyüddîn'in rasathanesinin yıktırılmasından (1580) sonra fen ve felsefe derslerinin itibardan düştüğünü belirtir. Bu olaydan sonra medreseler yalnız edebiyat ve dini bilimlerden icazet vermekle yetinmiş, bunun sonucunda da din bilimlerindeki birçok konu riyaziyat olmadığı için anlaşılammış ve medreseler cahilane bir taassup içine düşmüştür.⁸⁵

Sokullu'nun vefatından sonra her alanda bir duraklamaya girildiği görülmektedir. Bundan medreseleri ayrı tutmak mümkün değildir. Eğer bir göreve en ehliyetli olan değil de, falan-filan hatırına bazı kişiler getiriliyorsa, orada ilerleme beklemek beyhudedir. Söz gelimi Hoca Sâdeddin'in beş oğlundan iki oğlu Mehmed ve Esad efendiler şeyhülislamlığa, diğer iki oğlu kazaskerliğe, torunlarından Ebû Saîd Mehmed, Bahâî Mehmed ve Ebû Saîd'in oğlu Feyzullah efendiler de şeyhülislamlık makamına kadar yükselmişlerdir.⁸⁶ Benzeri durumu pek çok alanda görmek mümkündür. Bir müessesede iltimas başladığı zaman artık o müesseseden hayır gelmez. Medreseler de buna dâhildir. Medreselerden felsefe derslerinin kaldırılması değil, büyük ölçüde iltimas bitirmiştir. Esasen iltimas dediğimiz bu husus, iltimas olduğu bilinerek değil, bir hak olarak yapılıyordu. Molla Fenârî'den (ö.834/1431) itibaren ulema oğullarına resmî anlamda bazı imtiyazlar verilmişti. Bu imtiyazlar gittikçe yoğunlaşmış ve genelleşmiştir.⁸⁷

Ne medreselerden felsefe dersi kaldırılmıştır, ne de felsefenin okutulmasına yasaklayan bir şeyhülislam olmuştur! Kâtip Çelebi'nin de vurguladığı gibi, gerileme devri ile birlikte ilimlerde duraklama devrine girmiştir. Gerilemenin genel sebepleri ilimlerde de gerilemenin genel sebepleridir.

SONUÇ

Osmanlı medreselerinin XVI. yüzyıldan sonra duraksamaya girdiği, daha sonra önceki yüzyıllara nisbetle bir gerileme yaşandığı tarihi bir gerçektir. Elbette

⁸⁵ Kafadar, *Türkiye'de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*, 82-83.

⁸⁶ Şerafettin Turan, "Hoca Sâdeddin Efendi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/ 196. 196-198.

⁸⁷ Bazı örnekler için bk. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı*, 76-82.

bunun birtakım sebepleri vardır. Kâtip Çelebi bu durumu medrese programından felsefe derslerinin kaldırılmasına bağlamıştır.

Kâtip Çelebi'ye göre Kanunî dönemine kadar medreseye yapılan tayinler, müderrislerin aklî ve naklî ilimlerde üstünlük ölçüsüne göre yapılıyordu. Fatih Sultan Mehmed kurduğu Semâniye medreselerinin vakfiyesinde birer kelim kitabı olan *Haşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf*'in okutulmasını emretmiş, ancak sonra gelenler “Bunlar felsefiyattır” diyerek bu dersleri kaldırıp, fıkhıtan *Hidâye* ve *Ekmel* derslerinin okutulmasını uygun görmüşlerdir. Bu arada bir şeyhülislam hikmetin (felsefe) okutulmasını yasaklamıştır. Sonuçta pek azı dışında felsefî ilimler söndüğü gibi, *Hidâye* ve *Ekmel* de doğru dürüst okutulmamıştır. Bu uygulamalar neticesinde ilimde önce duraklama, sonra da gerileme başlamış, Osmanlı ülkesinde ilim pazarına kesat hâkim olmuştur.

Şüphesiz Kanuni dönemine kadar yetişen Osmanlı âlimlerinin genelde daha seviyeli olduklarını söyleyebiliriz. Ancak o dönemden sonra yetkin âlimlerin yetişmediğini söylemek tarihi gerçeklere aykırıdır. Fakat belli düzeyde bir kalite düşüklüğünden söz edilebilir.

Vakfiyelerde Kâtip Çelebi'nin iddia ettiği şekilde belli derslerin okutulmasıyla ilgili bir kayda rastlanmamıştır. Ancak bir talebe talimnamesinde *Hâşiye-i Tecrîd*'in de ismi verilerek bazı kelâm ve mantık kitaplarının adlarına yer verilmiştir.

Kâtip Çelebi'nin ifadeleri bir bütün olarak değerlendirildiğinde onun hikmet ve felsefe tabirlerinden *Haşiye-i Tecrîd* ve *Şerh-i Mevâkıf* gibi eserleri kastettiği anlaşılmaktadır. Günümüze kadar ulaşılabilen medrese programları, 1741 yılında Fransız büyükelçisinin talebi üzerine hazırlanan medrese eğitimi ve müfredatını havi *Kevâkib-i Seb'a*, öğrenci listeleri, istinsahlar, müderrislerin otobiyografileri, icazetnameler, yabancıların tanıklıkları Kâtip Çelebi'nin zamanına kadar bu derslerin okutulduğunu göstermektedir. Ayrıca kendisi de bu derslerini okuttuğunu ifade etmektedir. Bütün bunlar medrese programlarından hikmet ve felsefe derslerinin kaldırılmadığını göstermektedir.

Mantık ve kelâm derslerinin yanı sıra 16. asırdan sonra gerilemeler olsa bile bilimlerin her alanında çeşitli eserler yazılmış ve bunların bir kısmı günümüze kadar gelmiştir. Yalnız Kâtip Çelebi'nin yaşadığı 17. asır sonuna kadar astronomi alanında Osmanlı ülkesinde 15. asırda 52; 16. asırda 300, 17. asırda 190; matematik alanında 15. asırda 28, 16. asırda 81, 17. asırda 70; tabii ve tatbiki bilimler alanında 14. asırda 2, 15. asırda 19, 16. asırda 61, 17. asırda 108; tıp alanında 14. asırda 14, 15. asırda 97, 16. asırda 169, 17. asırda 140; coğrafya alanında 14. asırda 1, 15. asırda 4, 16. asırda 42, 17. asırda 24 eser telif edildiği görülmektedir. Bu eserlerin çoğu

müdürlükler tarafından yazılmıştır. Bu eserlerin telifi sadece felsefi eserlerin tedrisi değil aynı zamanda astronomi, matematik, tabî ve tabkî bilimler, tıp ve coğrafya gibi diğer akli ilimlerin de okunmaya ve okutulmaya devam ettiği anlaşılmaktadır. Ancak 16. Yüzyıldan itibaren kelâm ilmi dahil olmak üzere bütün akli ilimlerde bir düşüş yaşandığı da bir gerçektir.

Öte yandan medreselerde felsefe dersi okutulmasını yasaklayan bir şeyhülislam olmadığı gibi, bir fetvaya da rastlanmamıştır. Onun hikmetin okutulmasını yasakladığını iddia ettiği şeyhülislam, Takıyyüddin'in rasathanesinin yıkılmasını isteyen Kâdızâde Ahmed Şemseddin Efendi olmalıdır. Ancak onun talebinin medresede felsefe derslerinin okutulmasını yasaklamakla hiçbir ilgisi yoktur.

Netice itibarıyla Kâtip Çelebi'nin ifadeleri büyük ölçüde tarihî gerçekliklerle uyuşmamaktadır. Kâtip Çelebi, ortaya koyduğu ifadelerle kendi zamanında akli ilimler alanında medreselerde başlayan gerilemeye, geriye dönük olarak bir sebep bulma çabası içine girmiş gibi görünmektedir. Osmanlı medreselerinde felsefe veya akli ilimlerin tahsili ve tedrisi hiçbir zaman yasaklanmamıştır. Ancak böyle bir yasağın olmaması, medreselerde bu alanda bir duraklama ve gerileme sürecine girilmediği anlamına gelmez. Bunun sebepleri Kâtip Çelebi'nin iddia ettiği hususlar değil, başka sebeplerdir. Bunların da Osmanlı'da fen bilimleri alanındaki düşüş sebepleri içinde aranması gerekir.

Kaynakça

Adivar, A. Adnan. *Osmanlı Türklerinde İlim*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1982.

Akgün, Tuncay, "Taşköprülüzâde Ahmed Efendi'ye göre Osmanlı'da Akli ve Nakli İlimler Ayrımı Bağlamında Felsefe". *Uluslararası Katılımlı Osmanlı Bilim ve Düşünce Tarihi Sempozyumu*. ed. M. Fatih Gökçek. (Gümüşhane: Gümüşhane Üniversitesi Yayınları, 2014), 389-399.

Anay, Harun. "Felsefe –Literatür". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/319-330. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Arslan, Ahmet. *Felsefeye Giriş*. Ankara: Vadi Yayınları 1999.

Bakal, Ali. *İslâm Astronomi Tarihi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2018.

Bedir, Murteza. "Düşünce Geleneğinde Nakli İlim Kavramı ve İbn Haldûn". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 15 (2006), 5-31.

Bostan, İdris. “Preveze Deniz Muharebesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/343-345. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Coşkun, Vildan S.. “TODERİNİ, Gian Battista”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/208-209. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.

Çetintaş, İbrahim. *Saçaklızâde ve İlimleri Sınıflandırması*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. Doktora Tezi, 2006.

Ekinci, Ekrem Buğra. “Takiyyüddin ve Yıkılan Rasadhanesi Hakkında Efsaneler”. <https://www.ekrembugraekinci.com/article/?ID=566> (Erişim: 07.01.2021)

Fazlıoğlu, Şükran. “Nebi Efendi-zade’nin *Kaside fi el-kutub el-meşhure fi el-‘ulum*’una göre bir medrese talebesinin ders ve kitab haritası”. *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 1 (2003), 191-221.

Fazlıoğlu, Şükran. “Manzûme fi tertîb el-kutub fi el-‘ulûm ve Osmanlı Medreseleri’ndeki Ders Kitapları”, *Değerler Eğitimi Dergisi* 1/1, (Ocak 2003), 97-110.

Fazlıoğlu, Şükran. “Ta’lîm ve İrşâd Arasında: Erzurumlu İbrahim Hakkı’nın Ders Müfredatı”. *Dîvân İlmî Araştırmalar* 18/1 (2005), 115-173.

Gölcük, Şerafettin & Yurdagür, Metin. “Gelenbevî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/552-555. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.

Hızlı, Mefail. “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1 (2008), 25-46.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (ed.). *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: Feza Yayıncılık, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (ed.). *Osmanlı Astronomi Literatürü Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1997.

İhsanoğlu, Ekmeleddin. vd. (ed.). *Osmanlı Coğrafya Literatürü Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2000.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (ed.). *Osmanlı Matematik Literatürü Tarihi*. 2 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 1999.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (ed.). *Osmanlı Tabii ve Tatbikî Bilimler Literatürü Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2006.

İhsanoğlu, Ekmeleddin vd. (ed.). *Osmanlı Tıbbî Bilimler Literatürü Tarihi*. 4 Cilt. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2008.

İpşirli, Mehmet. “Medrese – Osmanlı Dönemi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/327-333. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.

İzgi, Cevat. “Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar”. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 1. Chicago: 1995.

İzgi, Cevat. *Osmanlı Medreselerinde İlim*. İstanbul: İz Yayıncılık, 1997.

Kafadar, Osman. *Türkiye’de Kültürel Dönüşümler ve Felsefe Eğitimi*. İstanbul: İz Yayıncılık, 2000.

Kallek, Cengiz. “el-Hidâye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/471-473. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Karlığa, Bekir. “Kâdî Mîr Meybûdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 24/118-119. İstanbul: TDV Yayınları, 2001.

Kâtip Çelebi. *Keşfu’z-zunûn’an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*. 5 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ty. (Maarif Matbaası, İstanbul 1941 baskısından ofset).

Kâtip Çelebi. *Mizânü’l-hak fî ihtiyâri’l-Ahak*. haz. Orhan Şaik Gökyay. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1993.

Kaya, Mahmut. “Felsefe”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/311-319. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.

Kutluer, İlhan. “Hikmet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/503-511. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutluer, İlhan. “Hikmetü’l-işrâk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 17/521-524. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Kutluer, İlhan. “İlim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/109-114. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

Kutluer, İlhan. “Semerkandî, Mahammed b. Eşref”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/475-476. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

Mollaibrahimoğlu, Süleyman. *Süleymaniye Kütüphanesi’nde Bulunan Yazma Tefsirler*. İstanbul: Süleymaniye Vakfı Yayınları, 2002.

Özaydın, Abdülkerim. “Nizâmiye Medresesi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/188-191. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

Sarıkaya, Yaşar “Osmanlı Medreselerinde Akli İlimlerin İhmali Meselesi Üzerine Bazı Mülâhazalar”. *Osmanlı Dünyasında Bilim ve Eğitim - Milletlerarası Kongresi Tebliğleri*. İstanbul 12-15 Nisan 1999. İstanbul: IRCICA Yayınları, 2001, 145-158.

Sezgin, Fuat. *İslam'da Bilim ve Teknik*. çev. Abdurrahman Aliy. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi (TÜBA) ve T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Ortak Yayını, 2007.

Sinanoglu, Mustafa. “el-Mevâkıf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/422-424. Ankara: TDV Yayınları, 2004.

Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Ali. *Keşşâfî istulâhâti 'l-fünûn ve 'l-ulûm*. thk. Ali Dahrûc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1416/1995.

Topaloğlu, Bekir. “Tecrîdü'l-i'tikâd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/250-251. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.

Topdemir, Hüseyin & Unat, Yavuz. *Bilim Tarihi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları, 2008.

Turan, Şerafettin. “Hoca Sadeddin Efendi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/196-198. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2014.

Yormaz, Abdullah. “Muhelif Bir Metin Nasıl Okunur? Osmanlı Medreselerinde Hidâyetü'l-Hikme”. *Dîvân İlmi Araştırmalar* 18 (2005/1), 175-192.